

VÄRME OCH KÖLD

Jämför om eld m.m. frågelista 13, kap. 1; om snö, frost, is frågelistorna 4 och 30, punkt 41.

I. Värme.

1. Varm: finns komparativ värmre och superlativ värmst? Finns ett adverb varmo (varma, varmå), t.ex. det blåser varmå?

Har dialekten från riksspråket avvikande sammansättningar med varm? Exempel: a) varmbröd 'nyss bakat, ännu varmt bröd', varmgubbe 'värmebådande moln i nordén', varmhus 'eldbart hus', varmhållig 'som håller värmen', varmland 'sydliga land', b) husvarm 'hemmastadd, van vid huset', ätvarm 'så varm, att den kan ätas'.

2. Het (håjt)? Neutralform: håjtt, hått? Vilka betydelser har ordet: 'het', 'hetsig'? Finns ett adverb heto (hetå, heta)? Finns en substantivering heta i uttryck som det var, som om han skulle genom heta?

Har dialekten från riksspråket avvikande sammansättningar med het? Exempel: a) hetfotad 'snabb', hetnässla 'nässla', hetsot 'feber'? b) hållhett 'ej hetare (om vatten) än att handen kan hållas i det'.

3. Finnas andra adjektiv med betydelsen 'varm, het, kvalmig, kvav'? Exempel: hetig, kasig, kosig (det är kosigt väder 'det är kvavt'), kvammig, kvälmig, kvavet, kvavvarmt, lummert (det är ett farlia gott och lummert väder vi ha i dag), lomt, masig (en masig dag) suet (det är suet i vädret 'det är kvävande varmt'), svulet. Redogör genom anförande av fraser särskilt för användningen av de hithörande ord, som ha betydelsen 'kvav, kvalmig'!

4. Finnas hithörande adjektiv med mera specialiserade betydelser? Exempel: vattnet har blivit genomlekt nu 'varmt alltigenom', snorrvarmt 'mycket varmt, så att det liksom surrar

kring öronen; såket 'mycket kvalmigt, såsom då åska är i luften'.

5. Beteckningar för 'mild, len', använda om väderleken: len, lenig, linn, mjuk, sudin? för 'milt väder, blidväder': blida, godväder, lenväder, lytt väder, mjuka, slänn?

6. Värme (varme)? Redogör för ordets betydelser: 'värme', 'eld', 'fors'! Giv exempel på från riksspråket avvikande sammansättningar med värme: a) värmelös 'utan värme', värmesfisk 'fisk, som under vackra dagar stiger upp i grunda vikar för att sola sig', värmesmoln 'värme-bådande molnsamling i norr'; b) bakvärme 'värme, som uppstår i stugan vid brödbakning, värme, avpassad för brödbakning', brådvärme 'värme, som uppkommer av för tidigt skjutet spjäll', dovvärme 'stark, tryckande värme', fällvärme 'sängvärme'!

7. Hetta (hete, heta)? Redogör för ordets betydelser: 'hög temperatur', 'uppbrusning', 'feber'! Finnas i dialekten från riksspråket avvikande sammansättningar med hetta? Exempel: a) hetedarrning 'feber', hetemoln 'moln, som båda värme'; b) bashete 'stark, kvävande hetta', brådhetete 'stark och hastigt påkommen hetta', dovhetete 'stark, utmattande hetta'.

8. Finnas andra beteckningar för 'värme, hetta'? Exempel: bråne, hetebråne, glyne, ljonke.

9. Finnas hithörande ord med mera specialiserad betydelse, t.ex. emme 'hetta i het aska', hets 'hastig och stark hetta'? Om beteckningar för 'solvärme', se tillägg till frågel. 4-5, § 12.

10. Beteckningar för 'kvalm': kvalma, svalm, såk?

11. Beteckningar för 'varm luftström': fläm 'varm vindfläkt', gust 'het luftström från en bakugn', varmgust 'varm vindkåre', gåve 'varm fläkt', svemme 'varm pust'?

12. Beteckningar för vara varm(t): emma, hetta, himma (det himmar om öronen), lojma, loa, lua (det luar om nävarna), lumma (det lummade i kammaren), lumra, svemma?

13. Beteckningar för bli varm (bli het) hetna, varmna? Anför hithörande ord, som särskilt avse väderleken, t.ex. blida, blidna, bliska 'slå sig, bliva blitt', lena, läna, länas, mildna, slättna! Giv exempel på hithörande ord med mera specialiserade betydelser: eldas 'lindrigt värmas i elden men ej upphettas (om järn och stål)', legna 'tina upp (om bröd, som frusit')!

14. Beteckningar för värma (värma upp, hytta upp): baka, badda, basa, gassa, heta, hetsa, höta, kasa, ljoa, lya, ljonka, lena (läna), masa (solen masar, det där masar invärtes), varmgöra? Giv exempel på reflexiva former av hithörande ord: baka sig, lynka dig, tös, eller valnar du, masa sig för brasan! Finnas verb med betydelsen 'värma sig' men icke reflexiv form: gasa 'ligga i värmen och masa sig'? Finnas hithörande ord med mera specialiserade betydelser: brasa sig 'värma sig framför brasan', hetsa 'hastigt och starkt uppvärma', höta 'värma framför eld', lena 'uppvärma (järn) för att göra det mjukt', ljoa 'uppvärma helt litet' (jfr punkt 29)? Finnas exempel på, att hithörande ord genom sammanställning med adverb få mera specialiserad betydelse: heta i 'vid brännvinsberedning tillsätta mäske'?

15. Finns beteckning för 'sätt att värma sig genom att hastigt slå vardera armen mot den motsatta sidan av kroppen': värmlandsbrasa, åkarbrasa?

16. Beteckningar för 'utstråla värme, giva värme ifrån sig': badda, omma, speka?

II. Verkningar av värme.

Jämför frågelistan 23, s. 8 f.

17. Giv exempel på ord och uttryck, som beteckna, att den ena eller andra kroppsdeln är påverkad av värme (om sveda, bränna etc., se punkterna 24 och 25): brånarfläck 'röd fläck på huden, förorsakad av hetta', det lummar i fingrarna 'det spränger i fingrarna av värme'!

Beteckningar för 'medtagen av värme' (om kroppen i dess helhet): mäjantagen, mäjasfaren? Jfr tillägg till frågel. 4-5, § 12.

18. Giv exempel på ord och uttryck, som beteckna värmedallring i luften: luften ölmar! Jfr frågel. 4, s. 2, och tillägg till frågel. 4-5, § 12. Anför beteckningar för 'tö' och 'tjällossning', i den mån de ej redan återfinnas i svar

på frågel. 4: tiväder 'töväder', tjälglöp 'tjällossning'!

19. Beteckningar för 'ånga av värme (imma)': ama, ja-
ma, dova, emma, gåsa, gåva, lojma, lumma, stimma, svalma,
svemma, svåla, åma? för substantivet 'ånga (dunst, ut-
dunstning, imma)': em, emme, gåse, stimma, svem, svett,
svåla, svåm, åm, åmme, ånge? Redogör i detalj för hit-
hörande ords betydelseskiftningar, t.ex. för inom dialek-
ten rådande uppfattning av orden imma och ånga! Giv exem-
pel på hithörande ord med mera specialiserad betydelse:
svål 'besk imma i badstugan', svåma 'imma i luften', såderna
'de varma dunster, som om våren uppstiga från åkrarna',
åtemme 'ånga, som uppstiger ur en kokande gryta, sedan
locket avlyfts'!

20. Beteckningar för 'imma' (på fönster eller vägg):
dumba, im, råne? för 'överdragas med imma': svettbada?
för 'immig': svålig, svåmig? Redogör med anförande av fra-
ser för hithörande ords betydelse!

21. Beteckningar för 'koka' (= sjuda, befinna sig i
kokning, intransitivt verb): koka, sjuda? Finnas särskilda
beteckningar för de olika graderna av kokning? Exempel:
leka, sjuda, sua, pollra 'koka, så att det nått och jämnt
bubblar', kvattra, mottra, puttra 'småkoka', välla 'koka
starkt', gåsa, sjuda över, koka uti, busa över 'koka över'.

22. Beteckningar för 'koka' (= bringa i kokning; tran-
sitivt verb): koka (böjning?), låta fara sjuda (jag skall
låta fara sjuda litet vatten)? Kan sjuda användas i den-
na transitiva betydelse? Exempel: sjuda mesa 'koka vassla'
(men endast koka om vatten, välling etc.), sjuda upp klä-
derna. Andra beteckningar för 'koka upp'?

Finns ett substantiv sö i uttryck som ge grytan en
sö 'koka upp gryten'? Finns något adjektiv med betydelsen
'tillräckligt kokad': tög?

Anm. Detaljerna av matlagningens terminologi komma
att behandlas på annat ställe.

23. Beteckningar för 'steka', steka, bråda, bråda?

24. Beteckningar för 'sveda (vidbränna)': svida (du har sviddit ullen 'du har svett ullen'), bråna (han har brånat skinn net riktigt skapligt)? för 'bliva svedd (brännas vid)': brånas, svedna? för 'svedd (vidbränd)': sveden, svidd, svednad, vederbränd, vederkokad? Hur heter i dialekten 'det luktar vidbränt'?

Finnas hithörande ord och uttryck med mera specialiserad betydelse? Exempel: sjångla 'med itänd halm sveda av det ludna på plockad fågel eller skållad gris'; rävkillan har pissat på mig 'rävflickan har pissat på mig' (säges, om man har svett kläderna, t.ex. i eldhuset eller vid nyningen); dvärg 'av hetta skrumpnat (svett) läder'; bränna klossa 'bränna skinn eller läder, så att en skrynkla uppstår'.

25. Bränna: böjning? Användes ordet i några från riksspråket avvikande specialbetydelser: bränna myr 'framställa myrmalm', bränna sten 'spränga sten med tillhjälp av eld'? Giv exempel på andra ord och uttryck inom detta betydelseområde: brånas 'bliva bränd', det luktar bråna 'det luktar bränt', brådbränd 'häftigt eller för mycket bränd', brånelukt 'lukt av bränt'. Jämför frågel. 13, s. 2.

26. Beteckningar för 'smälta' (= genom hetta bringa i flytande tillstånd): bräda, smälta? Om vilka ämnen användas de olika orden?

27. Beteckningar för 'smälta' (bringas i flytande tillstånd): brädna, brädas upp, smälta? Om vilka ämnen användas de olika orden?

28. Anför hittills ej behandlade ord, som tillhöra betydelseområdet 'verkan av värme'. Exempel: kalas, knörra, kurra sig 'rulla ihop sig av hetta' (t.ex. om näver), knäras 'böja sig uppåt av värme', böna 'mjuka upp genom eld eller ånga'.

III. Ljumhet.

29. Ljum (ljom, ljummig, ljummen)?

Andra beteckningar för 'ljum': ivarm, lunken, ljunken, ljoen, lyen, ly, mjommen, suden, varmaktig? Hur böjes ordet

ly (lyr, lygt)? Finns särskild beteckning för 'helt litet ljum': fesly, kalvly?

30. Beteckningar för 'göra ljum, värma upp helt litet, kylslå': götta, ljumma, ljumna, lunka, lya, lya på?

31. Beteckningar för 'bli ljum' (med betydelsen 'minska i värme'): ljummas, ljumna, slägna (om järn)?

32. Beteckningar för 'bli ljum' (med betydelsen 'öka i värme') ljumna?

33. Finnas substantiv med betydelsen 'ljumhet, helt obetydlig värme': ljumme (det är bara en liten ljumme kvar i spisen)?

IV. Köld.

34. Kall? Finns ett adverb kallo (kalla), t.ex. det blåser kalla 'det blåser kallt'?

Andra beteckningar för 'kall' (utan på något sätt specialiserad betydelse): kölen, skäll (luften är skäll 'luften är kall'?)

35. Finnas beteckningar för 'kall (kulen)', vilka användas särskilt om väderleken? Exempel: bitig (luften är bitig i dag), duven, genompinande, grå (grå vinter, grått i vädret), gråuskig, gyslig, huskigt 'gråkallt' (om väder), kallblänget 'blåkallt och blåsigt', kallkurvig, kallnackig, narigt 'bistert och kallt' (om vädret), snodt, snäggal, snäggen, strång, vintrigt, åsuget 'kallt och vått' (om vädret).

36. Beteckningar för 'kyllig, litet kall': frisk, kallaktig, kallsklig, kalsen, kylmig, kälmig, tjolmig?

37. Sval (svalen): finns detta ord i dialekten? Finns ett adverb svala? Giv exempel på adjektiv med liknande betydelse: svalaktig 'tämligen sval', svalkig, svalsklig, svalken, svalvuren!

38. Beteckningar för 'mycket kall(t)': blåkallt, brännkallt, kallt så stickor och strå sprätter, kallt så stickan

hopp, kallt så det är grönt ute, nagelspräckig, smällkall, sprängkall, svemmig 'svedande kall', vargat kallt?

39. Beteckningar för 'vara kallt (frysa, intrans.)':
frosta, klaka, kölas, kölda, tjäla, tjälas? för 'tilltaga i skärpa (om kyla)': ampra, bistra, kipa, snärpa åt? Jfr frågel. 4, s. 2,4.

40 Beteckningar för 'svalna': svala, svalas, svalnas, ruka av (vänta litet med ätningen, ungar, och låt maten ruka av)?

41. Beteckningar för 'göra kall (kyla av, göra sval)':
köla, kölda (du köldar ut rummen), svala? Giv exempel på andra hithörande ord: avkyla 'avkylning', avkolnad 'avkyld till fast form'!

42. Beteckningar för köld (kyla, tjäle, frost)': fjede, frosse, kalla, kalle, klake, köla, köld? Redogör i detalj och med anförande av fraser för hithörande ords specialbetydelser! Jfr frågelistan 4, s. 3 f.

43. Beteckningar för 'svalka': svale, svalke?

44. Giv exempel på beteckningar för 'köld' eller 'svalka' med mera specialiserad betydelse: gråköld 'gråkall väderlek', morgonbråt 'morgonsvalka', nagelkall 'köld i fingerspetsarna under nageln', nare 'kall och genomträngande blåst', tjäla 'frusen mark' vinterbässe, vinterilska 'vinterkyla', vintersnärpa 'hastigt påkommande skarpköld', smällvinter 'stark vinterkyla', vårskarpe 'vårkyla'; kvindersmässvinter 'sträng köld kyndelsmässtiden', kuckuknall 'kall väderlek med köldgrader den tiden, då göken kommer', kråkur 'köldperiod med snöfall i början av maj', skrocknätter 'frostnätter omkring 10 augusti', storkefröse 'liten vinter, sedan storkarna kommit'? Jämför frågel. 5!

Finnas hithörande bildliga uttryck: kallstenen faller i vattnet, nu har han kommit riktigt, han Skarp-Henrik?

V. Verkningar av köld.

45. Giv exempel på ord och uttryck, som beteckna stickningar (sveda, klåda) av köld i den ena eller andra kroppsdel: det yglar i fingrarna, det vinglar i fingrarna 'det sticker i fingrarna av köld', det vinnar i händerna 'det värker i händerna' (såsom när man kommer ur stark köld och sätter dem framför brasan); snigla 'ha en brännande känsla i ansiktet till följd av köld', spräck 'skarp kyla i fingrarna', nagelbiten 'känsla av svidande smärta och klåda i fingrarna, när man frusit om dem'; Frost-Erik kommer in i skorna åt mig 'jag börjar frysa om fötterna'.

Beteckning för 'av kyla förorsakat nagelsprång': nagelskräcka?

46. Beteckningar för 'stelna av köld' (om människors eller djurs kroppar eller kroppsdelar): klomna, klumna, klumsna, kruksna, sterdna, valna, välna? för 'stelnad av köld' (använt om vilken kroppsdel som helst): nummen, kåsen, valen? för 'stelnad av köld' (använt endast om händer och fingrar): klummen, klumsen, klummerhänt, klymen, krumpen, kruksen, krummelfingrad, knoken, knövelfingrad, knävelhänt, valfingrad, valhänt, vålen, völen? för 'frusen om knogarna': knoken, knöga-valen? Jämför punkt 56!

47. Beteckningar för 'ömkyld': frö, fröda, frösa? för 'förfrösa': fröda, frösa?

Finns i dialekten andra till detta betydelseområde hörande ord eller uttryck? Exempel: ömkölig 'ömkyld', åvfrusen 'förfrusen', frösas 'förfrösa', frusenfot 'person, som förfrusit sina fötter'.

48. Beteckningar för 'skrovlig, väderbiten' (om huden vid köld): narig, visten? för 'under känsla av kyla småprickig hug, gåshud': hönskött, kråkhacka?

49. Frysa (böjning?): användes ordet i betydelsen 'erfara en känsla av kyla'? i betydelsen 'stelna av köld, frysa till'? i betydelsen 'förfrösa' (om säd)? Giv exempel på från riks-

språket avvikande sammanställningar av frysa och adverb: det har börjat frysa å nu, det har inte frusit under något 'marken har inte frusit, innan snön kom och lade sig över'! Finnas särskilda beteckningar för 'frysa mycket': ljotfrysa, skamfrysa? Kan frysa i sammanställningen frysa ihjäl motsvaras av annat ord, t.ex. nu tjäla dina bin ihjäl? Jämför punkt 56!

50. Beteckningar för 'frusen': burrig, huskig, kalen, rusen? Giv exempel på hithörande ord med mera specialiserade betydelser: kurrig 'frusen, så att man krymper sig och darrar av köld', stirrig 'darrande och halvt förfrusen'!

51. Beteckningar för 'som har lätt för att frysa, känslig för köld': frössboren, frössgådd, frössmycken, frössam, frostnäm, frusnäm, frysig, köldnäm, kalsen? för 'person, som är känslig för köld': fruslort, frosskarl, frössenlire, husk, huttrus, klaklort?

52. Beteckningar för 'huttra, darra av köld': durra, turra; gåsa; huckla, huckra, kuttra, kjuttra, tuttra, huttla; hurvas, krutta, krypas, köras, skäkka sig? för 'rysa (av köld)': gysa, hia, hira? för 'darrning av köld': turr? för 'rysning av köld': hirning? för 'som huttrar (darrar) av köld': durrig, turrig, huttrig? för 'som ryser av köld': gysvulen, ilig? för 'hophukad och huttrande av köld': hopaknyrrad?

53. Giv exempel på utrop vid känsla av stark kyla: hu-vare-då! Anför även andra hithörande uttryck: hua sig 'darra av köld och säga hu', huska sig 'vrida på sig, då man fryser, och säga hu'!

54. Beteckningar för 'förkyla sig': kyla sig, kölda sig? för 'som lätt blir förkyld': köldnimmel, köldskär? för 'person, som lätt blir förkyld': frösguck? för 'oemottaglig för förkylning (kyla)': härdsködd? för 'uthärda kyla': härda?

55. Beteckningar för 'ila i tänderna (som) av kyla':

källa (i tänderna)? för ilning (kyla) i tänderna: tandkäll?

56. Beteckningar för 'frysa (stelna av köld)', används om annat än människors eller djurs kroppar eller kroppsdelar (jämför punkterna 46 och 49): skrabba (om våta kläder), tjäl kläderna ha tjälat för mig? Finnas uttryck som det blir frysande ute i natt 'så kallt, att det fryser'? Om ord som vintra 'frysa på', se frågel. 4, s. 3; om is och issörja, se frågel. 4 och 30.

Beteckningar för 'stelnad av köld, stelfrusen' (om annat än levande varelser): genomkivnad, harpen, klakig (om barmark), tjälad, tjälen? Giv exempel på beteckningar för av köld stelnade föremål: frusenlort!

57. Finnas uttryck som det har frusit attri pärorna 'potatisen är något angripen av frost', frysa ned 'förfrysa (om potatis)'?

Beteckningar för 'frostskadad': frostad, frostbiten, frostbränd, frostsveden, köldbränd, svidd? för 'som lätt angripes av frost, frostöm': frösnäm, frusnäm, frostnäm, kölfängd, kölnäm?

58. Beteckningar för 'kall luftström': kallstreck? för 'dimma eller utdunstning, som stiger upp från vattnet vid stark köld': froströk? Jämför frågel. 4, s. 2 f., och frågel. 30, punkt 8!